

УДК 94(477)''17/19''+94(438)

Чубіна Т.Д., Черкаський державний технологічний університет

Чубіна Тетяна Дмитрівна – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету. У 1994 р. закінчила з відзнакою історичний факультет Кіровоградського державного педагогічного інституту ім. В.К. Винниченка. Автор близько 50 наукових публікацій. Основна проблема дослідження – Становлення та розвиток національних меншин та механізм формування національних діаспор, роль особи в історії

Софія Потоцька очима зарубіжних дослідників

Людина є елементом будь-якої форми соціальності, від найпростіших спільнот до сучасних цивілізаційних та політичних суперсистем. Тому погляд на історичні процеси, на суспільство не відокремлений від вивчення окремих особистостей і династій. У цій науковій статті мова йде про рід Потоцьких, його внесок в історію та культуру України.

A man is an element of any form of sociality from the earliest community to the modern civil and political super system. That is why this view to the historical processes, society is inseparable from studying of some persons and families. The article deals with the Pototsky's family and its contribution into the Ukrainian history and culture.

Фігура, якій присвячена дана стаття, набула величезної, хоча і тимчасової, популярності в Польщі та в багатьох інших країнах Європи в кінці XVIII ст. і на початку XIX ст. і назавжди увійшла в історію побутового скандалу епохи Просвітництва. Софія Главані *primo voto* Wit-towa, *secundo voto* Потоцька цікавила сучасників і майбутнє покоління перш за все з двох причин.

По-перше, історія її кар'єри і суспільного просування була настільки незвичайною, що могла б відсунути в тінь найбільш закручені сюжети авантюристських романів XVIII ст. По-друге, роман, а пізніше заміжжя Софії Віттової зі Станіславом Щенним Потоцьким, особистістю, яка трагічніше, ніж інші, описана в історії падіння благородної Речі Посполитої, схилили дослідників, які займалися питанням розпаду суспільного і морального життя шляхти і польських магнатів у період другого і третього поділу, до пошуків хоча б побічного її впливу на стан розуму та рішення горезвісного маршалка торговецької конфедерації.

В очах сучасників Софія Главані була майже символічною *femme fatale*, особистістю однаковою мірою красивою, підступною та жорстокою, яка збирала нещастя на голови чисельних шанувальників та не була варта обожнення, яким її повсюди оточували. Між

1781 та 1796 рр. вона була об'єктом постійного інтересу суспільної думки, про неї часто говорили, писали. Вона була героїнею чисельних анекдотів, залишила після себе легенди. Один раз, щоправда, запалила уяву одного великого творця: в 1832 р. Юліуш Словацький у незавершеній, до речі, французькій повісті "Król Ladawy" скористався згадками красивої гречанки, які довго жили у пам'яті Умані як початок подій, що розвивалися у прекрасній Софіївці. Писали про неї, зокрема, хоча і мимохідь, багато авторів, які займалися побутовою, суспільною і літературною історією польського Просвітництва. Рідко трапляється, щоб у довідниках літературно-історичних праць, присвячених часам Станіслава Августа, не з'являлося прізвище Софії Віттової. Однак про життя цієї яскравої і незвичайної фігури відомо до цього часу небагато, а всю інформацію черпають із одного дуже каламутного джерела.

Ще за життя Софії Главані були спроби встановлення її минулого і реального суспільного становища. Це почалося в 1805 р., коли злостива суперниця пані Потоцької, друга дружина колишнього чоловіка, внесла у справу повітового суду у Вінниці і розповсюдила в копіях по всьому Поділлію скандальний маніфест, що містив різкі та грубі звинувачення

на адресу вдови після смерті Щенсного, який розкривав подробиці її минулого, частково правдиві, частково абсолютно вигадані, прийняті з повною довірою більшістю істориків XIX ст. без критики і дуже швидко зафіксовані в популярно-історичній і навіть науковій літературі. Незабаром з'явилася, однак, друга течія, яка популяризувала через сім'ю Віттів, а потім Потоцьких, легенду про знамените походження Софії Главані, підносячи на найвищий п'єдестал чесноти її характеру і розуму, створюючи величний та ідеалізований образ її особистості.

Головним популяризатором цієї другої течії був французький літератор Auguste de Lagarde de Chambonas, який у 1811 р. перебував у Тульчині та Умані, а потім протягом декількох років викладав словом і пером неймовірно дивовижну історію життя пані Потоцької.

Друга концепція отримала, однак, значно менше прибічників, ніж перша, перебільшена. У будь-якому випадку, у момент смерті пані Потоцької (1822 р.) суспільна думка вже орієнтувалася у загальних рисах історії її життя, хоча про її походження і давнє минуле тільки здогадувалися, і то, як правило, безуспішно.

Приблизно в 1830 р. закінчив редагування своїх докладних заміток про тульчинську історію лінії Потоцьких, про життя Щенсного Потоцького, його рідної сім'ї, друзів і найвірніших прибічників, конторник тодішнього власника Тульчина Мечислава Потоцького Антоній Хжонщевський (1770-1851 рр.). Хжонщевський походив із сім'ї, два покоління якої були пов'язані з Потоцькими, але через скромне службове становище і низьку суспільну позицію не мав доступу до найближчого оточення Софії Потоцької і міг тільки збирати неперевірені, ходячі плітки і анекдоти. Багато з них він записав; до сьогодення є основним джерелом для вчених, які цікавляться життям у Тульчині і особистою історією Щенсного Потоцького, джерелом, безсумнівно, цікавим і вражаючим, але тим більш оманливим, позбавленим будь-якої об'єктивної достовірності.

За життя Хжонщевського це джерело було доступне тільки його найближчим довіреним особам (друзям); подробиці, які містилися у цьому щоденнику, вважали у світлі понять, поширених у XIX ст., такими скандальними, що їх потрібно було зберігати у великій таємниці. Після смерті Хжонщевського складено, однак, багато рукописних копій його заміток, в результаті чого тульчинські таємниці почали повільно з'являтися у світі, хоча всіх подробиць ніхто не наслідивався публікувати. У, 1857 р. фрагменти щоденника Хжонщевського оголосив Юзеф Ігнатій Крашевський [1].

Надалі розвивалася і закріплювалася

ідеалізована легенда, характерним прикладом якої може бути і стаття Matiasa Bersohna, яка з'явилася у варшавських "Klosach" в 1868 р.

Bersohn завіряв читачів, що славна пані Потоцька за походженням із відомого аристократичного грецького роду, виховувалася у Стамбулі французьким послом на прізвище Du Vaugy. "Декілька років дбайливого виховання і ніжності, якою у своєму дивовижному будинку оточив її прийомний батько, змінили сироту і перетворили її на дівчину незрівняної краси і рідкісного салонного виховання. Жоден тодішній письменник не міг звинуватити її в найменшій легковажності" [2]. Після прочитання першої частини цієї книги читач сам зможе оцінити, чи не розійшовся випадково автор з правдою.

Здається, що стаття Bersohna зовсім не була оригінальним витвором, а тільки переробленою версією нарису, опублікованого у Франції, ймовірно, редактором журналу "Revue contemporaine" Alphonse-Bernarda de Calonne, після 1870-1871 рр. постійного критика мистецтва на сторінках журналу "Le Soleil". Невідомо, де була опублікована стаття de Calonne, однак завдяки щасливому випадку зберігся до цього часу його автограф, який представляв історію жінки на прізвище Софія Потоцька. Загалом, нарис de Calonne'a був доказом виключної відсутності орієнтації у фактах і реаліях епохи.

Переломним моментом у дослідженнях історії Софії Главані стало дослідження Antoniego Józefa Rollego, лікаря, що мешкав у Кам'янці-Подільському і писав історичні нариси під псевдонімом Dr. Antoni J.

Ролле опублікував у 1869-1893 рр. декілька десятків монографій та історичних нарисів, присвячених, перш за все, історії Поділля і України у XVII та XVIII ст., які були плодом багаторічних пошуків у архівах і бібліотеках чисельних магнатських дворів. Ці праці користувалися значною популярністю і сьогодні високо оцінюються деякими дослідниками і популяризаторами історії. При більш детальному аналізі праць Ролле вони викликають у істориків суперечливі почуття. Істиною є те, що автор передав у них багато інформації, обгрунтованої джерелами, які бралися з документів, що на сьогодні уже не існують або недосяжні для дослідників; однак існує факт, що він значно зменшив їх історичну цінність в результаті свого специфічного дослідницько-письменницького "методу", який характеризувався доповненням розповіді фантазією і вигадками скрізь, де не вистачило йому конкретної інформації джерел (першоджерел), не відмежовуючи – що гірше – ніяк свої вигадки від безсумнівних фактів. Маючи доступ до багатьох цінних і надзвичайно цікавих історичних матеріалів, Ролле нерідко обходив мовчанням важливі компрометуючі факти, які

видавали йому сім'ї з історичними прізвищами; описуючи, однак, плебеїв, не зволікав докомпоновувати барвистими доповненнями там, де для викладу розповіді йому здавалися цікавими анекдот або пікантна подробиця.

Усі ці звинувачення повною мірою стосуються трьох робіт Ролле, присвячених в цілому або значною мірою Софії Главані: “Тульчинський двір” [3], “Доля прекрасної жінки” [4], “Фатима” [5], які до цього часу вважаються, на жаль, деякими істориками творами достовірними а історії, описані в них, – цілком імовірними.

Праці Ролле були, щоправда, першими біографічними дослідженнями про Софію Главані, заснованими хоч на якихось джерелах і давали уявлення про її життя, що, звичайно, значно збагачувало знання про цю особу. Однак той факт, що Ролле мав доступ до тульчинського архіву, дезорієнтував історичну наукову думку. Припускали, що автор багатьох, зовні досконалих, історичних нарисів вміло відшукав матеріали, і тому його роботи викладають безперечні фактичні знахідки. Таким чином, у популярну літературу, і навіть виключно наукову, проникли численні помилки і домисли, які повторювалися без критики з того часу в біографії Софії Главані.

Таким чином, благородний Dr. Antoni J. з фантастичних домислів, нанесених на крихку канву нечисленних фактів, конструював біографію Софії Главані.

Більш пізню історію Софії Главані міг прослідкувати Ролле на основі багатьох доступних йому документів, але, незважаючи на це, в його нарисах про “Долю прекрасної жінки” помилка іде за помилкою.

У 1879 та 1880 рр. на сторінках паризького географічного журналу “Revue de Géographie” були опубліковані фрагменти згадок версальського дипломата Aleksandra d’Hauterive, який познайомився з Софією в Яссах у 1785 р. Вперше він надав інформацію про поведінку Софії під час її подорожі зі Стамбула до Кам’янця на початку 1779 р; з’ясовуючи тим самим, що вона не їхала, з місією Boscampa.

Декількома роками пізніше відомий румунський історик Eudoxiu de Hurmuzaki у опублікованих ним же матеріалах до історії Молдавії в XVIII і XIX ст., надав, зокрема, звіт члена штабу Потьомкіна під час російсько-турецької війни 1788-1791 рр. генерала Andraulta Langerona, в якому була вказана майже точна дата народження Софії (1761 р., насправді – 1760), її суспільне походження, і, нарешті, обставини, що привели її в Польщу [6]. Очевидно, на цій підставі (а можливо, користуючись іншими документами, збереженими в російських архівах) писав про Софію відомий польсько-російський історик

Казимир Валишевський в 1893 р., відкриваючи доступ до правдивої версії історії її молодості [7].

Незважаючи на це, вигадані Ролле історії були протягом декількох років повторені майже всіма авторами, які писали про неймовірні пригоди славної гречанки. В популярних статтях коротко викладали нарис про долю красивої жінки, додаючи нерідко нові, часом дуже чудернацькі, вигадки і ризиковані інтерпретації. Характерним прикладом цього може бути історія Антонія Урбанського, оголошена в одному з популярних варшавських тижневиків у 1925 р., повторюючи версію Ролле, Урбанський на додачу змішав хронологію [8].

Популяризації особистих історій Щенного Потоцького і, в зв’язку з ним, Софії Главані, посприяло опублікування Адамом Чартковським в 1925 р. збірки уривків із різних щоденників і рукописних звітів під назвою “Pan na Tulczynie. Wspomnienia o Stanisławie-Szczęsnym Potockim, jego rodzinie i dworze” [9].

Ця корисна публікація донині полегшує використання важкодоступних першоджерел (зокрема, Чартковський видав майже всі спогади і записки Антонія Хжонцевського), але знаннями з досліджуваного нами питання не збагатила, бо всі зібрані в ній дані були вже давно відомі.

Чартковський не добрався до декількох цікавих і неопублікованих щоденників, які б могли внести багато подробиць у історію життя як Станіслава Щенного Потоцького, так і його синів.

Майже всю правду про молодість Софії Главані дозволило встановити відкриття в 370 томі так званого Zbiogu Popielów, закупленого у 1930 р. Головним Архівом у Варшаві французького рукопису Karola Boscampa-Lasopolskiego під назвою “Mes Amours Ephemeres avec une jeune Bythinienne”, який призначався для Станіслава Августа довірчим звітом про походження і відправку в Польщу славетної пані Віттової. Знайшов його під час своїх досліджень польсько-турецьких відносин в XVIII ст. відомий історик Владислав Конопчинський; пізніше зацікавився цими документами молодий на той час учений і публіцист Ян Котт [10]. В 1936 р. Котт опублікував статтю, яка була коротким викладом французького манускрипта.

Ян Котт вимагав видання повного тексту щоденника Boscampa, але перед Другою світовою війною до цього не дійшло. Тільки у 1963 р. Єжи Лоек опублікував як оригінальний французький текст цього твору, так і його польський переклад. Таким чином, незвичайна, авантюрна історія молодості майбутньої дружини Щенного Потоцького стала доступною широкому загалу читачів.

Між 1936 та 1963 рр. відомості про життя

Софії Главані трохи збагатилися. Її історію намагалася викласти Марія Іоганна Велепольська [11], авторка багатьох побутових нарисів, присвячених, насамперед, прославленим у минулому жінкам, однак вона повторила всі помилки своїх попередників.

У цікавій книзі про батьків та молодість Щенсного Потоцького, виданій у 1939 р., Ян Чернецький писав також про третю дружину власника Тульчина, однак повторив, слідом за Ролле, більшість помилок і вигадок [12].

Jan Reychman, розповідаючи у 1959 р. про “Польське життя у Стамбулі в XVIII ст.”, здійснив спробу зібрати і критично дослідити різноманітні повідомлення про походження та історію нашої героїні, однак сприйняв із надмірною довірою як нариси Котта, так і попередні дослідження Ролле, що перешкоджало йому з’ясувати непорозуміння і неточності [13].

У 1962 р. з’явилася популярна книга Donaty Cierpieńko-Zielińskiej “Królowieżyca na Tuczynie” [14].

Останньою спробою наближення фігури Софії Главані до широкого кола читачів був нарис Antoniego Górskiego, розміщений у тижневику “Kulisy” [14]. Цінність цієї праці поступалася навіть книзі Cierpieńko-Zielińskiej. Автор спирався також на Ролле, але, крім того, використовував широко і без критики нечувано сплутані, повні здогадок і фантазій оповідання Немеєвича.

Потрібно ще згадати, що в деяких історичних розробках, виданих за межами Польщі, іноді згадують незвичайні історії Софії Главані.

У цій ситуації є цікавим дослідження, яке базується на джерелах, біографії Софії Главані відомого польського історика Єжи Лоека [16]. Його робота призначена для широкого кола читачів, що цікавляться побутовим фоном історії Польщі в період поділів, і яка дає спеціалістам матеріал для історичного вивчення періоду Просвітництва.

Книга Є. Лоека презентує матеріали і знахідки, зібрані протягом декількох років на другому плані основних принципів історичних досліджень автора. Це є, таким чином, серйозна монографія про дуже несерйозну фігуру.

Є. Лоек зазначає, що матеріали, пов’язані з цією фігурою, всупереч очікуванням, дуже

бідні, а її листування в громадських польських збірках належить до найрідкісніших цінностей. З цього приводу важко дивуватися: протягом переважної частини свого життя Софія проживала на Поділлі; її листи потрапляли у місцеві магнатські архіви, які або піддавалися знищенню, або знаходилися поза Польщею, і для істориків, звичайно, є важкодоступними.

Автор зазначає, що в Головному Архіві Стародавніх Документів у Варшаві і в Чарториських збірниках у Кракові, на щастя, вціліли майже у повному комплекті державні документи Karola Woscampa. Завдяки їм вдалося збагатити знання щодо найбільш раннього періоду життя Софії. Дипломатичне і напівприватне листування Станіслава Августа додало небагато подробиць про життя пані Віттової у 1781-1792 рр., однак найважливіший період біографії Софії, остання чверть її життя, майже позбавлений документації в польських архівах.

Польський історик відмічав, що велика збірка листів і особистих паперів Софії, звичайно, знаходилася в архіві сім’ї Потоцьких у Тульчині. Але ця надія не зовсім виправдалася, хоча незвичайна історія тульчинського архіву дає змогу вважати, що основна частина документації була втрачена або навіть знищена у середині XIX – на початку XX ст.

Як відомо, після смерті Софії Потоцької (а точніше, двома роками раніше) Тульчин був під управлінням її сина Мечислава Потоцького. Особисті риси і бурхлива історія цієї фігури не сприяли належній безпеці збереження багатого архіву Потоцьких, які містили цінні матеріали з історії Речі Посполитої і польської культури у XVII, XVIII і на початку XIX ст.

У 1856 р. Мечислав Потоцький переїхав на постійне місце проживання у Францію, де провів останні двадцять років життя. Відповідно до деяких доповідей, він тоді вивіз із собою і залишив у Франції значну частину архіву із Тульчина. Невідомо, що пізніше трапилося із цими паперами; жоден із польських дослідників не натрапив досі на який-небудь слід архіву Потоцьких у Франції. Син Мечислава Потоцького Миколай Щенський (1845 – 1926 рр.) помер, не маючи спадкоємців. Архіви, що залишилися після його сім’ї, безслідно зникли [17].

Польський історик Є. Лоек зібрав 102 листи

Література

1. Łojek Jerzy. Dzieje pięknej Bitynki. – Warszawa, 1982. – S. 6-7.
2. Bersohn Matias. Zofia Potocka // Kłosy. – T. VII. – 10. IX. 1868. – № 167. – S. 132-133.
3. Dr. Antoni J.-Rolle. Dwór tulczyński // Wybór pism. – Kraków, 1966. – T. II.
4. Dr. Antoni J.-Rolle. Losy pięknej kobiety // Wybór pism. – Kraków, 1966. – T. I.

5. Dr. Antoni J.-Rolle. Fatyma // Wybór pism. – Kraków, 1966. – T. I.
6. Eudoxiu de Hurmuzaki. Dokumente privitoare la Istoria Românilor. – Suplement I. – Volumul III. – Bucuresti, 1889.
7. Waliszewski Kazimierz. Autour d'un trone, Catherine II de Russie, ses collaborateurs, ses amis, ses favoris. – Paris, 1894.
8. Urbański Antoni. Piękna Greczynka, Szczęsnego Potockiego żona // Oko. – 13. XII. 1925. – № 35. – S. 4-5.
9. Czartkowski Adam. Pan na Tulczynie. Wspomnienia o Stanisławie-Szczęsnym Potockim, jego rodzinie i dworze. – Lw., 1925.
10. Kott Jan. Dou-Dou i Boskamp // Wiadomości Literackie. – 27. XII. 1936. – № 53/54.
11. Wielopolska Maria Joanna. Pecherniczka z Carogrodu // Kurier Poranny. – 12. IV. 1938.
12. Czernecki Jan. Mały król na Rusi i jego stolica Krystynopol. – Kraków, 1939.
13. Reychman Jan. Życie polskie w Stambule w XVIII wieku. – Warszawa, 1959.
14. Ciepieńko-Zielińska Donata. Królewęta na Tulczynie. – Warszawa, 1962.
15. Górski Antoni. Niewierna Greczynka // Kulisy. – 17. VI. 1962. – № 24. – 24. VI. 1962. – № 25.
16. Łojek Jerzy. Dzieje pięknej Bitynki. – Warszawa, 1982.
17. Łojek Jerzy. Potomkowie Szczęsnego. – Warszawa, 1980.

Надійшла до редколегії 3.01.2007 р.